

ПОНЯТТЯ МЕТОДУ ТА МЕТОДОЛОГІЇ В НАУЦІ. ОПИСОВИЙ МЕТОД МОВОЗНАВСТВА. СУТЬ МЕТОДУ, ЙОГО ІСТОРІЯ, МОЖЛИВОСТІ Й НЕДОЛІКИ, РЕЗУЛЬТАТИ ЗАСТОСУВАННЯ

1. Поняття про лінгвістичний метод

Відомі три типи одержання знання:

- інтуїтивний;
- науковий;
- релігійний.

Жоден із цих типів (=методів) не може на сто відсотків забезпечити достовірність того чи іншого знання (роботу гіпнотизера не можна описати за допомогою математичних формул, досягнення індійських йогів перевірений експериментально, але знову ж таки їх не можна обчислити математично, так само наука не може до кінця вирахувати секрет мистецтва /«Моцарт и Сальєри» Пушкіна: «Звуки умертвив, Музыку я разъял, как труп. Поверил Я алгеброй гармонию»/).

Будь-яка сфера людського пізнання, яка претендує на звання науки, повинна мати:

- об'єкт
- предмет
- метамову (метамова – та мова, за допомогою якої описуються й вивчаються властивості іншої мови, щонайменше це – набір лінгвістичних термінів)
- визначені дослідницькі методи.

Справжня наука виникає тільки тоді, коли формуються й систематизуються особливі наукові методи емпіричного й теоретичного дослідження.

Від правильно обраного методу залежить доля наукового відкриття.

Методі в науці формувалися від початку стихійно й не завжди усвідомлювалися. Бо науковець спочатку націлений на результат, а не на прийоми та методи. Тому самі методи нерідко – результати великих наукових відкриттів.

Метод не може замінити творчий потенціал розуму, але він дисциплінує мислення, підвищує його культуру, дає можливість економити сили й обирати найкоротший шлях до досягнення мети.

Термін «метод»: використовують у загальнонауковому, філософському значенні, у спеціально-науковому (що стосується окремої галузі науки – фізики, хімії, математики, історії, літературознавства, мовознавства тощо) і у значенні, яке збігається зі значенням терміна методика.

У загальнонауковому та філософському значенні термін метод означає шлях пізнання і тлумачення будь-якого явища дійсності.

Загальнонаукові методи пізнання ґрунтуються на знанні універсальних законів природи, суспільства й мислення.

У спеціальнонауковому значенні «метод» – це шлях пізнання і тлумачення явищ, який використовується в певній конкретній науці (математичні методи, соціологічні методи, лінгвістичні методи тощо). Б. М. Головін: метод – це шлях, який прокладають до істини, а методика – інструменти, потрібні для розчищення цього шляху.

Є ще два види методів:

- 1) методи, які оперують уже наявним науковим знанням;
- 2) методи, як спрямовані для отримання нового знання.

Конкретний зміст методу виражають принципи, що властиві відповідному методу.

Науковий принцип – це засадниче начало розв'язання будь-якої наукової проблеми, спосіб організації знання, що забезпечує органічний зв'язок різних елементів знання в межах цілісної теоретичної системи.

Вони мають нормативно-регулятивний характер, тобто дослідник повинен неухильно їх дотримуватися, інакше науковість дослідження буде як мінімум сумнівною.

Наукові принципи в мовознавстві: знаковість мови, асиметричність мовного знака, системно-структурна організація мови, ізоморфність різних рівнів та одиниць мовної системи, соціальна зумовленість мови та її динамічний характер.

Визначальним принципом усієї філології є принцип історизму.

Будь-який науковий метод не дасть усеозагального і всеприйнятного знання: він обмежений.

Види методів за сферою дії:

- загальнонаукові (синтез, аналіз і т.д.);
- спеціальнонаукові ();
- конкретно-проблемні ()

Визначаючи найбільш продуктивний метод, ми повинні розглядати його як чітко структуровану систему:

- теорія методу
- сукупність науково-дослідницьких прийомів, зміст яких визначається лінгвістичними основами методу;
- комплекс технічних прийомів та процедур.

База методу: одна мова чи кілька мов (споріднені мови, мови однієї мовної сім'ї, усі мови світу)

Спеціалізація методу – той рівень мови, на якому зосереджений дослідник (фонемний, морфемний тощо)

Аспекти методу – ті сторони мови, її структурні особливості або функції ні властивості, які цікавлять дослідника.

Методика – це включення прийому в процедуру дослідження. Найважливіші методики: спостереження, ви членування лінгвістичної

одиниці, узагальнення одиниць у класи, компонентний аналіз, класифікація, порівняння (зіставлення одиниць одного порядку), кореляція (зіставлення одиниць різного порядку), моделювання, експеримент, картографування, реконструкція і т.д.

Якщо ми звернемося до проблеми методу в мовознавстві ХХ століття, то побачимо, що історія лінгвістики ХХ століття – це історія перманентного методологічного заклоту, що протікає на тлі послідовних теоретичних переворотів.

2. Описовий метод

Найдавнішим і найпоширенішим основним мовознавчим методом є описовий.

Та попри це, обстоювати важливість описового методу довелося в ХІХ столітті.

Новим для мовознавства ХІХ ст. стало намагання Івана Бодуена де Куртене обґрунтувати необхідність і важливість статичного (описового) аналізу мови всупереч панівному на той час порівняльно-історичному. Не заперечуючи порівняльно-історичного методу, вчений доводив, що для розкриття механізму мови годиться тільки описовий метод, бо система мови являє собою стійкий стан мовних компонентів. Так Бодуен де Куртене підійшов до розрізнення двох станів мови: статичного й динамічного, що пізніше буде названо Ф. де Соссюром синхронією й діахронією.

Описовий метод – найдавніший метод мовознавства.

Описовий метод — планомірна інвентаризація одиниць мови і пояснення особливостей їх будови та функціонування на певному (даному) етапі розвитку мови, тобто в синхронії.

База методу – одна мова на рівні основних ярусів, що розглядаються в синхронії, у поза просторовому, нефункційному, ідіоетнічному (тобто конкретному етнічному), не кількісному (виняток – загально кількісні характеристики «часто», «рідко», «завжди»).

Панівна методика – спостереження з інтуїтивним виокремленням мовних одиниць та зведенням їх у сукупності.

В описовому методі розрізняють такі послідовні **етапи**:

1) виділення одиниць аналізу (фонем, морфем, лексем, конструкцій тощо);

2) членування виділених одиниць (вторинна сегментація): поділ речення на словосполучення, словосполучення на словоформи, словоформи на морфеми, морфеми на фонеми, фонеми на диференційні ознаки;

3) класифікація й інтерпретація виділених одиниць.

Описовий метод використовує прийоми зовнішньої та внутрішньої інтерпретації.

Прийоми зовнішньої інтерпретації бувають двох видів:

а) за зв'язком з позамовними явищами (соціологічні, логіко-психологічні, артикуляційно-акустичні);

б) за зв'язком з іншими мовними одиницями (прийоми міжрівневої інтерпретації).

Соціологічні прийоми застосовують при нормативно-стилістичному та історичному вивченні мови, при дослідженні словникового складу тощо. До соціологічних належить прийом «слів і речей», запропонований Г. Шухардтом і Р. Мерінгером, згідно з яким історію слова вивчають разом з історією позначуваної словом речі; прийом тематичних груп, тобто груп слів, пов'язаних спільною темою (назви певних груп рослин, назви птахів, назви одягу, назви взуття, назви погодних явищ, часових понять, почуттів тощо); прийом стильового аналізу (стилістична характеристика словникового складу мови та засобів художнього твору).

Логіко-психологічні прийоми застосовують у дослідженні зв'язку змісту мовних одиниць і категорій з одиницями мислення (співвіднесеність слова і поняття, речення і судження; різні типи значень і мовних категорій; актуальне членування речення, глибинна семантична структура речення та ін.).

Артикуляційно-акустичні прийоми мають місце при вивченні звуків у аспекті фізіологічному (артикуляція — місце і спосіб творення звуків) і фізичному (участь голосу і шуму, тембр, тон тощо).

Прийоми міжрівневої інтерпретації полягають у тому, що одиниці одного рівня використовують як засіб лінгвістичного аналізу одиниць іншого рівня. У міжрівневому аналізі властивості досліджуваного явища розглядають з погляду суміжного рівня. Це відкриває нові особливості явищ, які розглядають, і допомагає встановити міжрівневі зв'язки. Наприклад, синтаксис вивчають з погляду морфологічного вираження.

Прийоми внутрішньої інтерпретації — це різні способи вивчення мовних явищ на основі їх системних парадигматичних і синтагматичних зв'язків, тобто, як висловлювався Ф. де Соссюр, вивчення мови в самій собі і для себе самої.

Парадигматична методика охоплює *опозиційний прийом* (на основі зіставлення і протиставлення мовних одиниць встановлюються їх диференційні ознаки, а на основі спільності й відмінності одиниці об'єднуються в різні парадигматичні групи).

Парадигматична методика доповнюється *синтагматичною*, тобто вивченням сполучуваності досліджуваних одиниць, їх контексту. Синтагматика нерідко розкриває приховані властивості мовної одиниці, які при парадигматичному (опозиційному) підході можуть бути непоміченими.

Описовий метод має широке застосування. Його використовують не тільки для опису мовних елементів (фонем, морфем, слів, конструкцій, суперсегмент-них одиниць, граматичних категорій та ін.), а й для вивчення функціонування мови. Опис фактів мови є їх якісним аналізом, систематизацією, що створює теорію.

Польова лінгвістика

Описовий метод у чистому вигляді реалізується в описові невивчених безписемних мов та діалектів. Польова лінгвістика «відкриває» мову, описує всі її рівні й на основі цього дає їй генетичну й типологічну характеристику, тобто визначає належність мови до тієї чи іншої групи споріднених мов, до того чи іншого класу чи типу мов.

Методика польової лінгвістики складається з прийомів опису мови-об'єкта, віднайдення мовних, граматичних фактів, з гіпотези про властивості мови взагалі, з прийомів видобутку лінгвістичної інформації в інформанта, з методик практичного навчання мови-об'єкту.

Теоретичне значення польової лінгвістики: це і випробувальний полігон для різних теорій, і постачальник нового мовного матеріалу, і замовник на розв'язання багатьох питань, на які теоретична лінгвістика ще не має відповідей.

Найвидатніші представники польової лінгвістики: Ф.Боас, Л.Блумфільд, Е.Сепір, Б.Уорф, І.Бодуен де Куртене, Л.Щерба, Й.Дзендзелівський.

Вагомий недолік цього методу – надлишковий «атомізм», коли виявлений та описаний мовний факт презентується зазвичай поза зв'язком з іншими фактами, відтак значна частина інформації втрачається.

Методика лінгвістичного експерименту

Неодмінні атрибути експерименту – наявність контрольованих умов та відтворюваність.

У мовознавстві першим експеримент поставив Л.В.Щерба. На думку науковця, можливими є три типи лінгвістичного експерименту:

1. Експеримент як спосіб перевірки адекватності теоретичних викладок до фактів мови (є мовний матеріал, побудований на фактах. І саме на такому мовному матеріалі будується теорія, яку ми вже перевіряємо на нових мовних фактах).

2. Можна довільно міняти слова, їх місце в реченні, інтонацію тощо і спостерігати ті відмінності, які при цьому виникають.

3. Аналіз негативного матеріалу – всілякого роду неправильностей, невдалих висловлювань, помилок, обмовок.

Л.Щерба: експеримент важливий тільки при вивченні живих мов.

Види експериментів:

- технічні (у фонетиці);
- лінгвістичні (класичний приклад: граматичний контур речення є змістовним, незважаючи на те, яка лексика використана – «Глокая куздра...»).

На експериментах побудована вся сучасна психолінгвістика.

Ірина Якубець: «Лінгвістичний експеримент – це експеримент, що пояснює мовне чуття піддослідного з метою перевірки моделей мовних стандартів та функційно-мовних моделей. В такому випадку, межа між психолінгвістичним та лінгвістичним експериментом визначається тим, яка саме модель мови перевіряється. Якщо це модель мовних стандартів, то ми маємо справу з лінгвістичним експериментом. Якщо ж це модель мовної діяльності, то це психолінгвістичний експеримент».

Н.Арутюнова: «Вдалий експеримент вказує на приховані резерви мови, невдалий – на межі мови».

Досягнення описового методу надзвичайно вагомі. На його основі створені описові граматики різних мов (шкільні та для вищих навчальних закладів) і багато типів словників (тлумачні, орфографічні, орфоепічні, синонімічні, антонімічні, фразеологічні, мови письменників та багато інших). Цей метод і донині найповніше і найміцніше пов'язує мовознавство з потребами суспільства.

СТРУКТУРНИЙ МЕТОД (ДИСТРИБУТИВНИЙ АНАЛІЗ). МЕТОДИКА БЕЗПОСЕРЕДНІХ СКЛАДНИКІВ. ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ АНАЛІЗ

Структурний метод

Для встановлення структури мови і систематизації її одиниць використовують структурний метод.

Структурний метод — метод синхронного аналізу мовних явищ лише на основі зв'язків і відношень між мовними елементами.

Цей метод виник у 20-х роках ХХ ст. як **антитеза порівняльно-історичного.**

Поштовхом до появи цього методу і взагалі структурного напрямку в мовознавстві стали **праці Ф. де Соссюра і І. О. Бодуена де Куртене.**

Основні ідеї теорії структуралізму можна звести до таких положень:

1) реальним є не окремий факт (звук, морф, слово та ін.), а реальною є мова як система; система не є сумою, що складається з елементів, вона визначає ці елементи;

2) відношення домінують над елементами; основними є опозиційні відношення;

3) оскільки в мові основним є відношення, то для вивчення мови можна застосовувати математичні методи.

Мета структурного методу — вивчення мови як цілісної функційної структури, елементи й частини якої співвіднесені й пов'язані строгою системою лінг-вальних відношень.

Дистрибутивний аналіз — методика дослідження мови на основі оточення (дистрибуції, розподілу) окремих одиниць у тексті.

Це своєрідний дешифрувальний підхід за принципом сентенції «Скажи мені, хто твій друг, і я скажу, хто ти» (назвіть мені оточення елемента, і я скажу, про який елемент ідеться). Можливість використання дистрибутивної методики при аналізі мовних явищ виходить із розуміння, що кожна мовна одиниця має своє особливе оточення, тобто в дистрибутивних властивостях мовної одиниці реалізуються її внутрішні властивості, які відображають її функційну роль.

Структурний підхід до вивчення мови не тільки доцільний, а й необхідний, оскільки спрямований на вивчення внутрішньої організації самого механізму мови. Тільки загальним напрямком філософських і взагалі наукових ідей ХІХ ст. пояснюється те, що мовознавство спочатку вивчало розвиток мови, а не її структуру. Девіз структурного методу — несуперечливий, об'єктивний і економний опис мовних фактів.

Структурний метод реалізується в таких чотирьох методиках: дистрибутивній, безпосередніх складників, трансформаційній і компонентного аналізу.

В.Бондалетов та О.Хроленко виокремлюють замість структурного таксономічний метод, тобто системно-структурний.

Процедурною основою таксономічного методу є структурні методики виокремлення лінгвістичних одиниць, узагальнення їх в класи, класифікація (встановлення ієрархічних відносин), моделювання та ін.

Найбільш поширені методики.

Методика комутаційної перевірки в загальному вигляді склалася в працях данських лінгвістів. вона послідовно враховує співвідношення плану змісту і плану вираження в межах лінгвістичної одиниці і ставить собі за мету виділення таких одиниць зі звукової послідовності.

Ця методика може бути застосована в основному при дослідженні фонемного ярусу.

У загальному вигляді методика комутаційної перевірки формулюється так: «... Якщо у звуковій послідовності АВ обидва елементи А і В або один із цих елементів (або А, або В) не можуть бути замінені іншим елементом, у тому числі нульовим, то АВ є реалізацією однієї фонемі; в іншому випадку комплекс АВ може розглядатися як реалізація двофонемного поєднання».

Приклади.

Відомо, що часом важко вирішити питання про одно- або двофонемність того чи іншого звукового комплексу. Іспанське слово *chato* ‘кирпатий’ (у транскрипції [tsato] починається зі звукового комплексу **ch [ts]**). Необхідно визначити, чи є цей комплекс особливою фонемою іспанської мови <ts> чи сукупністю фонем <t> і <s>. У слові [tsato] [s] можна опустити – [tato] – ‘братик’ або замінити – [trato] ‘звернення’, але [t] опустити не можна. Висновок: <ts> є однією фонемою іспанської мови. В українській мові будуватися [т'с'] вимовляється як [ц]. Провівши комутаційну перевірку шляхом опускання [т'] і [с'], стверджуємо, що тут дві фонемі, які зливаються в одну африкату ц.

Ширше застосовується методика дистрибутивного аналізу.

Сутність методики: кожна лінгвістична одиниця в лінійній послідовності мови завжди знаходиться в оточенні інших однотипних одиниць. При цьому очевидно, що мовна одиниця відрізняється від іншої одиниці своїм оточенням.

Якщо в купі каменів будь-який камінь може знаходитися поряд з будь-яким іншим, то в мові картина інша: на сполучуваність одиниць накладаються певні обмеження. Згадаймо хоча б закон відкритого складу в давньоруській мові, згідно з яким склад повинен був закінчуватися голосним звуком.

Процедура дистрибутивного аналізу починається символічним записом тексту, коли кожне слово отримує певне формалізоване позначення, наприклад, **Ім.н.** (ім. у наз.відм.), **Ім.род.** (ім. у род.відм.), **Дієсл.ос.** (дієслово в особовій формі), **Дієсл.б.о.** (дієслово безособове). Текстовий матеріал піддається ідеалізації (відновлюються еліптовані елементи, усуваються конструктивно необов'язкові частки типу вигуків, вставних слів і т.ін.). Ідеалізований текст записується в символічній формі. Наприклад, *Людина вимагає справедливості* = **Ім.н. Дієсл.ос. Ім.род.** Потім складається

дистрибутивна таблиця, у якій «ліве оточення» – це ті елементи, від яких залежить це оточення, а «праве оточення» – елементи залежні.

Подальший аналіз таблиці дозволяє побачити дистрибутивні особливості одиниць розгляданої мови.

Другий ступінь методики дистрибутивного аналізу – ідентифікація, тобто об'єднання безлічі текстових одиниць в одну одиницю мови. Якщо дві текстові одиниці ніколи не трапляються в одних і тих же середовищах, то вони належать одній і тій же одиниці мови (наприклад, [и] та [ы] в російській мові). Якщо ж трапляються в одних і тих же середовищах, але при цьому в значенні не розрізняються (наприклад, *синя* і *синяя*), то перед нами також одна одиниця мови. Проте якщо текстові одиниці трапляються в одному й тому ж оточенні, але розрізняються значеннями (наприклад, звуки [б] і [п] у словах *гриб* і *грип*), вони належать різним одиницям мови.

Третій ступінь методики – об'єднання виділених мовних одиниць у класи. Тест на об'єднання – здатність однієї мовної одиниці заміщати іншу в одному й тому ж оточенні (наприклад, якісним прикметником є таке слово, перед яким можливо слово дуже). За допомогою методики дистрибутивного аналізу можна вивчати всі яруси мови, включаючи синтаксис і семантику, проте вона в багатьох випадках громіздка й суперечлива. З цієї причини вона доповнюється методикою експерименту та кількісного аналізу (теорія множин) і у свою чергу сприяє удосконаленню техніки лінгвістичного експерименту.

Методика аналізу за безпосередніми складниками (БС).

Уперше використав Л. Блумфілд при описі мов американських індіанців, перебуває в арсеналі засобів дистрибутивного аналізу як один із перших його ступенів.

Методика БС певною мірою є реакцією на недоліки традиційної теорії членів речення і частин мови. Правда, конкретні результати аналізу БС дуже часто збігаються з висновками традиційного опису.

Методика БС ґрунтується на таких теоретичних положеннях:

- а) мова являє собою чітко організовану систему рівнів;
- б) одиниці цих ярусів перебувають одна з одною в неоднорідних, ієрархічних відносинах;
- в) мовні одиниці, реалізуючись у лінійній послідовності мови, пов'язані попарно (принцип бінарності).

Аналіз БС покликаний відповісти на два основних питання:

якими є стосунки між мовними одиницями і як ці одиниці розташовані (аранжовані).

Послідовність аналізу БС складається з наступних операцій:

зняття супрасегментного шару (в реченні це інтонаційний контур, в слові – акцентність), виділення основних ланок (групи підмета і присудка в реченні), подальше членування кожної групи до кінцевих складників – слів або морфем. Логіка руху аналізу: від найбільш міцних зв'язків до гранично вільних.

Хоча і в реченні будь-яке слово пов'язане з будь-яким словом, ступінь їх зв'язку різна, і аналіз БС якраз і показує ієрархію слів у висловлюванні. При членуванні на БС словосполучення чи речення один із таких безпосередніх складників є ядром членованої конструкції, а інший – маргінальним елементом. Наприклад, в іменній групі *моя книга* ядром є іменник, а в дієслівній групі *прочитати цікаву книгу* ядро – дієслово, а маргінальний елемент – іменна група.

Технічно аналіз БС можна вести не тільки у вигляді схеми, як у наведеному випадку, але й у вигляді дужкового запису, якщо актуальний порядок не суперечить структурному. Наприклад: речення *Мій брат за день написав велику статтю* може бути представлено так: // *Мій / брат // за / день // написав // велику / статтю /*.

Методика аналізу БС може бути використана не тільки при описі синтаксичного, але також морфемного й фонемного рівнів.

Аналіз за безпосередніми складниками має свої переваги: розкривається системна організація мови й виявляються цікаві, що не лежать на поверхні, закономірності структурних відносин, долається лінійність і виявляється інтеграція синтаксичних конструкцій у висловлюванні.

Заслуговує на увагу спроба виробити єдину для всіх рівнів мови методику.

У 60-ті рр. методику БС почали використовувати в системах автоматичного перекладу для синтаксичного аналізу й синтезу речень (згортання і розгортання за БС).

Але дослідники, які використовують аналіз БС, зіткнулися зі значними й досі не подоланими труднощами. Суперечливим є застосування методики БС при описі однорідних членів речення і складнопідрядних речень: ігноруються синтаксичні зв'язки, незрозумілим є статус службових слів, не розмежовуються вільні та стійкі (фразеологічні) поєднання слів, дуже складно аналізуються слова й конструкції, які природно членуються не на дві, а на три частини. Наприклад, *уз-голів'-я, дім-і-сад*. Практика аналізу БС показала, що ця методика поки менш ефективна, ніж традиційний аналіз словосполучень.

Трансформаційний аналіз – експериментальний прийом визначення синтаксичних і семантичних подібностей і відмінностей між мовними об'єктами через подібності й відмінності в наборах їх трансформацій. Методику трансформаційного аналізу опрацювали і ввели в наукову практику на початку 50-х років ХХ ст. З. Харріс і Н. Хомський. Суть цієї методики полягає в тому, що в основі класифікації мовних структур лежить їх еквівалентність іншим за будовою структурам, тобто можливість однієї структури перетворюватися на іншу (наприклад, активна конструкція може трансформуватися в пасивну). Якщо одна з досліджуваних одиниць допускає якусь трансформацію, а інша – ні, то такі одиниці належать до різних класифікаційних рубрик.

Трансформаційний аналіз використовують у лінгвістичних дослідженнях синтаксису, морфології, словотвору, лексичної семантики.

Трансформаційна методика знайшла застосування в теорії й практиці машинного перекладу.

Елементи трансформаційного аналізу здавна використовують у шкільному викладанні рідної та іноземної мов.

Так, скажімо, учням важко розрізнати додаток і неузгоджене означення.

Візьмемо дві фрази: *Танок українця і Життя Землі*.

Перша з них трансформується у фразу *Український танок*, тоді як друга такого перетворення (Земляне життя) не допускає.

Отже, у фразі *Танок українця* слово *українця* є неузгодженим означенням, оскільки воно трансформується в прикметник, тоді як слово *Земля* в іншій фразі виступає в ролі додатка, оскільки його не можна трансформувати у прикметник).

Трансформація активної конструкції *Викладач проілюстрував метод прикладом* у пасивну *Метод був проілюстрований викладачем* – також є різновидом трансформаційного аналізу.

Трансформаційний аналіз – у прикладній лінгвістиці, особливо в автоматичному перекладі (різні синтаксичні конструкції трансформуються в основну, інваріантну, а вже інваріантні перекладаються на іншу мову) й у викладанні рідної та іноземної мов.

Компонентний аналіз – метод встановлення структури значення слова як певним чином організованої сукупності елементарних змістовних одиниць – сем (ці одиниці називаються по різному: семи, компоненти значення, семантичні множники, диференціальні ознаки, диференціальні елементи значення, фігури змісту, семантичний примітив, семантичний маркер і т.д. Частіше за інших вживається термін *сема*), тобто метод розкладання лексичного значення на семи.

Виявляються вони логічним шляхом. Кожна сема у значенні представлена одним або декількома словами. Наприклад: *йогурт* = значення: заквашене + молоко + з фруктовими добавками

Значення слова *йти* складається з сем 'переміщуватися' 'по землі' 'в одному напрямку', значення слова *ходити* – з сем 'переміщуватися' 'по землі' 'в різних напрямках', значення слова *бігти* – з сем 'переміщуватися' 'по землі' 'в одному напрямку' 'швидко', значення слова *літати* – з сем 'переміщуватися' 'в повітрі' 'в різних напрямках', а значення слова *плисти* – з сем 'переміщуватися' 'по воді' 'в одному напрямку'.

Як бачимо, у значеннях семи повторюються. *Різняться значення близьких за смислом слів здебільшого одним компонентом*.

Спільний узагальнювальний компонент називають *архісемою*, відмінний – *диференційною семою*, асоціативні, контекстуальні та ін. коиненти значення – *потенціальними семами*.

Наприклад, слова «озеро» і «річка» об'єднуються архісемою «водойм» і відрізняються диференційними семами «стояча вода» і «поточна вода». Компонентний аналіз виявився дуже корисним для укладання тлумачних словників: за його допомогою кожне значення слова отримує вичерпне і несуперечливе тлумачення.

Семи елементарні (далі нерозкладні), однопланові (у них тільки план змісту) і універсальні.

Ефективним є попарне порівняння лексем. Сема виявляється, якщо їй дати протиставлення. У сумі семи становлять семему. Вважають, що у складі семеси може бути не більше шести сем.

Семи виявляються, по-перше, логічно, тобто шляхом розщеплення поняття, що лежить в основі значення (це поняття іноді називають формальним), на істотні ознаки. При цьому використовуються логічні прийоми аналізу, синтезу, абстрагування й порівняння.

Наприклад, у слові *дядько* виділяють такі семи, як 1) 'чоловічий член сім'ї', 2) 'належить до покоління батьків', 3) 'але не є прямим родичем по висхідній лінії'.

Семи можна виокремлювати логіко-лінгвістичним шляхом, коли одночасно використовують і логічні прийоми аналізу, і дані лінгвістичних словників, а також за допомогою експерименту.

Можливий суто лінгвістичний спосіб виокремлення сем, коли вивчають сполучуваність семантично близьких слів. Наприклад, синтагматичні зв'язки слова *казна* в давньоруськоукраїнській мові виявляють його чотирисемний склад.

Важливу роль у семантичному аналізі слова грають мовний досвід лінгвіста і його інтуїція, що спираються на прийоми опозиції й комбінування, на процедуру анкетування та опитування інформантів, на прийом компонентного синтезу.

Семи неоднорідні. Вони можуть бути архісемами, інтегральними, диференційними та потенційними. Скористаємося таблицею:

	Архісема	Диференц.сема	Потенційна сема
Іти Повзти Летіти	рух	спосіб пересування	темп пересування

Методикою компонентного аналізу широко користуються лексикологи, коли визначають в системі мови семантичні поля, синонімічні ряди, антонімічні пари і т.ін.

Перспективним є використання цієї методики і в лексикографії. Дати точне й вичерпне тлумачення слова – означає виділити в його значенні всі семи і розташувати їх в належному порядку.

З метою тренування відкрийте СУМ, візьміть кілька слів, наприклад, *брат*, *учитель*, *бігти*, за допомогою словникових статей виділіть семи,

зверніть увагу на їх співвідношення. Можливо, ви знайдете такі семи, на які не звернув уваги чудовий лексикограф.

Створення системи автоматичного перекладу також не мислиться без точного структурування з начень слів.

Методика компонентного аналізу добре «працює» у випадках, коли об'єктом його є слова так званих «чітких закритих систем»: терміни спорідненості, найменування військових звань, терміни на позначення кольорів, музичні терміни, назви позитивних емоцій і т.п. Коли ж аналізуються слова відкритих систем, виникають великі труднощі.

Методика компонентного аналізу запозичена з етнології та етнографії, де з її допомогою вивчалися терміни спорідненості й терміни на позначення кольорів.

Перед лінгвістом у **дистрибутивному аналізі** стоять такі завдання (їх можна інтерпретувати і як послідовні етапи аналізу): 1) сегментація тексту (мовленнєвого потоку) на одиниці певного рівня (звуки, морфи, слова тощо); 2) ідентифікація виділених одиниць, тобто об'єднання їх у певні класи (фонеми, морфеми, лексеми тощо); 3) виявлення відношень між виділеними класами. Для ідентифікації мовних одиниць використовують прийом субституції (в межах того самого оточення підставляють різні елементи):

Я купив п'ять книг

Я купив п'ять олівців

Я купив п'ять яблук

Я купив п'ять картин

Я купив п'ять жоржин тощо.

В одному і тому самому оточенні взаємозамінні елементи належать до одного дистрибутивного класу. У наведеному прикладі це клас обчислюваних іменників (див. неможливість фрази **Я купив п'ять молока, вод тощо*).

При визначенні класів іноді виникають такі труднощі:

1) два елементи в одному оточенні взаємозамінюються, а в іншому — ні. Наприклад: *Я написав листа, Я написав борщ; Я зварив борщ; Я зварив листа; Це гарний лист. Це гарний борщ.* У цьому випадку елементи належать до одного класу;

2) один елемент може замінятися двома чи більше послідовними елементами. Наприклад: *Я писатиму лист, Я буду писати лист.* У цьому разі елементи належать до одного класу, але різних підкласів (тут дієслова майбутнього часу, але перше становить синтетичну форму, а друге — аналітичну);

3) та сама форма трапляється в різних позиціях. У такому разі ця форма представляє різні класи елементів.

Розрізняють три типи дистрибуції: доповнювальну, контрастну та вільного варіювання. Це розрізнення дуже важливе для ідентифікації досліджуваних мовних одиниць.

Мовні одиниці знаходяться у відношенні *доповнювальної дистрибуції*, коли кожна з них трапляється в такій сукупності контекстів, у якій не трапляється жодна з інших, тобто коли мовні одиниці не трапляються в однакових оточеннях. Так, звуки [и] та [і] знаходяться у доповнювальній дистрибуції, оскільки [и] на відміну від [і] не може стояти на початку слова і після м'яких приголосних. Якщо ж мовні одиниці перебувають у тих самих оточеннях і при цьому розрізняють їх значення, то вони знаходяться в *контрастній дистрибуції*. Наприклад, звуки [и], [а], [у], [є] (*бик* — *бак* — *бук* — *бек*). Коли ж певні мовні одиниці трапляються у тому самому оточенні і при цьому не розрізняють форм слів або значень, то вони знаходяться у стані *вільного варіювання*. Наприклад, постфікси *-ти* і *-ть* в інфінітиві (*любити* — *любить*), закінчення *-ові(-еві)*, *-у(-ю)* в давальному і місцевому відмінках іменників другої відміни (*батькові* — *батьку*, *кобзареві* — *кобзарю*).

Дистрибутивний аналіз набув широкого застосування в лінгвістиці. Він може бути використаний для аналізу мовних одиниць будь-якого рівня. За його допомогою можна встановлювати систему фонем і морфем будь-якої мови, значення полісемічних слів, семантичну відстань між словами певної лексико-семантичної категорії тощо. Так, для встановлення системи фонем використовують три правила: 1) якщо два звуки мають однакову дистрибуцію і не розрізняють смислу, то вони становлять варіанти однієї фонемі (рос. [г] і [у]; див.: [нлга] і [нлуа], [гьллва] і [уьллва]); 2) якщо два звуки мають однакову дистрибуцію і розрізняють смисл, то вони є різними фонемами (*гад*, *вад*, *зад*, *лад*, *над*, *рад*, *сад*, *чад*; *кут*, *кат*, *кит*); 3) якщо ж два звуки ніколи не трапляються в одному оточенні, то вони є представниками однієї фонемі (рос. [м] і [и]). Дистрибутивний аналіз для встановлення системи фонем української мови використала В. С. Перебийніс.

Ефективне застосування знайшов дистрибутивний аналіз у лексикології. За його допомогою легко розмежовують значення полісемічних слів.

Так, скажімо, нас цікавить, в одному чи в двох різних значеннях вжито дієслово *грати* в реченнях *Учень грає на скрипці* і *Учень грає на нервах*. Для того, щоб відповісти на це запитання, необхідно поширити обидва речення з урахуванням усіх можливих оточень слова *грати*. Поширення за рахунок додатка в давальному відмінку *Учень грає на скрипці учителеві*. *Учень грає на нервах учителеві* не виявляє різниці. Однак це ще не всі дистрибутивні можливості дієслова *грати*. Перше речення можна поширити ще так: *Учень грає на скрипці учителю романс*. У другому реченні дієслово *грати* не може мати поширення за рахунок прямого додатка (*грати що*). Отже, дієслово *грати* в наведених реченнях вжите в різних значеннях («виконувати щонебудь на музичному інструменті» і «дратувати кого-небудь»), оскільки воно в цих реченнях має різну дистрибуцію.

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД МОВОЗНАВСТВА. СУТЬ МЕТОДУ, ЙОГО ІСТОРІЯ, МОЖЛИВОСТІ Й НЕДОЛІКИ, РЕЗУЛЬТАТИ ЗАСТОСУВАННЯ.

І метод лінгвістичної географії, і порівняльно-історичний метод науковці об'єднують у т.зв. **лінгвогенетичні методи**.

Лінгвогенетичні методи ґрунтуються на діахронном підході до мови і використовуються при вивченні історії окремих мов або групи споріднених мов. оскільки базою діахронному дослідження може бути і одна мова, і ціла мовна сім'я, чітко протиставляються два лінгвогенетичних методи – історичний та порівняльно-історичний.

Історичний метод складається в надрах іншого лінгвогенетичного – порівняльно-історичного – методу.

Від ідеї порівняння споріднених мов лінгвістика перейшла до порівняння всередині однієї мови. Обидва методи, заснованні на принципах порівняння та історизму, практично користуються загальним арсеналом методик.

Процедурна схожість обох методів призводить до того, що дуже часто вони не розмежовуються.

Історичний метод був розроблений набагато пізніше описового, по суті історичний метод обмежується однією мовою й зосереджує увагу на окремих мовних ярусах – фонетичному, морфологічному, синтаксичному, лексичному.

Практичні досягнення цього методу втілюються і закріплюються в історичних граматиках мов.

Техніка історичного методу зводиться до методики порівняння одного явища, взятого на різних етапах мовного розвитку й відповідним чином інтерпретованого.

Найбільш ефективно в цьому методі використовується методика внутрішньої реконструкції та «філологічний метод».

Методика внутрішньої реконструкції виходить із того, що вища форма виступає ключем для розуміння нижчих форм розвитку, і ґрунтується на припущенні про системний характер мови, в іншому випадку будь-яке відновлення (реконструкція) сумнівно. особливістю будь-якої мовної системи є співіснування фактів, що відносяться до різних етапів історії мови. Ми не можемо уявити собі мови, в якому не було б архаїзмів і новоутворень. У будь-який момент мова включає в себе і залишки минулого, і зачатки майбутнього. Виявлення архаїзмів мови і є основою методики внутрішньої реконструкції. Архаїзм представляється архетипом.

Елементарним прикладом використання описуваної методики є реконструкція вихідної форми при наявності двох співіснуючих та співвідносних форм. Так, в українській мові співвідносяться форми *класти* й *кладу*, *вести* й *веду*. Врахування відповідностей дозволяє реконструювати

праформи **kladti*, **vedti*, в яких вибуховою [d] дісимілюється у фрикативний [c].

Отже, під «внутрішньою реконструкцією» маються на увазі ті діахронічні висновки, які можна зробити з синхронічного аналізу мовних даних, не вдаючись ні до порівняння, ні до лінгвістичної географії, ні до ареальної лінгвістики, ні до глоттохронології.

Різновидом методики внутрішньої реконструкції є так званий *філологічний метод* (описав франц. лінгвіст А. Мейє).

Цей метод ґрунтується на аналізі пам'яток писемності, з яких беруться ті мовні форми, які мають значення для подальшої історії мови. Зрозуміло, ця методика можлива при вивченні мов з тривалою писемною традицією.

Історичний метод висвітлює етапи розвитку мови в їх хронологічній послідовності від форм архаїчних до форм сучасних. Однак можливо і зворотній – ретроспективний – рух дослідницької думки: від станів мови сучасних, розвинених, зрілих форм до форм попереднім. Цей шлях пізнання отримав термінологічне визначення актуалізму. Звідси – актуалістичний метод, який ґрунтується на припущенні, що вища форма є ключем для розуміння нижчих форм розвитку. Минуле пізнається за допомогою і на основі цього. Актуалістичний метод теоретично реконструює минуле досліджуваних мов за допомогою використання сучасних даних та їх екстраполяції на історію.

Історичний та актуалістичний методи зазвичай використовуються в єдності. Учені вважають, що за допомогою актуалістичного методу можна пізнати такі віддалені від нас явища, які іншим методам не підвладні; наприклад, намагаються реконструювати початок мислення, свідомості і мови.

Мови виявляють ту чи іншу ступінь спорідненості між собою, причому спільність походження обумовлює певну схожість в закономірностях розвитку. На цій ідеї виник в ХІХ в. **порівняльно-історичний метод**, з якого починається теоретичне мовознавство як самостійна наука. Основним результатом методу було відкриття законів, що визначали розвиток споріднених мов в минулому. Завдяки йому вже в ХІХ ст. були досягнуті великі успіхи у вивченні історії звукової та морфологічної структури індоєвропейських мов.

Порівняльно-історичний метод – сукупність методів дослідження, спрямованих на вирішення низки *завдань*:

- 1) встановлення генетичного споріднення між різними мовами певного ареалу;
- 2) пояснення генетичної спільності певних мов;
- 3) пояснення причин та умов розпаду прамови, освіти окремих мовних ареалів і самостійних мов;
- 4) виявлення і пояснення закономірностей еволюції групи родинних мов, виявлення вторинних сходжень і розбіжностей між ними, виявлення архаїзмів і новоутворень в мовах тієї чи іншої генетично спорідненої мовної групи.

Фундаментальним положенням порівняльно-історичного методу є визнання того, що споріднені мови, що утворилися в результаті розпаду однієї мови, типологічно і матеріально єдині, пов'язані постійними звуковими і морфологічними відповідниками і розвиваються несиметрично, що дозволяє їх порівнювати, а порівняння, як говорив А. Мейє, – «єдине знаряддя, що є в розпорядженні мовознавець для побудови історії мов».

Загальна процедура використання порівняно історичного методу складається з ряду *етапів*:

- а) відбір матеріалу для порівняння;
- б) встановлення ряду порівнюваних одиниць і їх ототожнення;
- в) встановлення відносної хронології фонетичних змін;
- г) реконструкція архетипу.

Основними прийомами порівняльно-історичного методу є прийом генетичного ототожнення фактів, прийом лінгвістичної хронології, прийом зовнішньої реконструкції та прийом лінгвістичної географії.

Методика генетичного ототожнення – основа порівняно історичного методу, тому що сам метод має право на існування лише в тому випадку, якщо буде доведено генетичне тотожність великої кількості різномірних мовних елементів. Без цього немає спорідненості мов, а отже, проблематичний і сам метод.

Розробка критеріїв спорідненості мов – найактуальніша проблема порівняльно-історичного методу. Для порівняння може бути використаний тільки найстійкіший мовний матеріал: деякі тематичні групи з основного словникового фонду (терміни спорідненості, позначення життєво необхідних понять, особисті займенники, числівники першого десятка і сто), форми словозміни і засоби словотворення. Генетично тотожні слова можуть бути зовні зовсім несхожими один на одного, наприклад, російське чадо і німецьке Kinder, проте вони знаходяться в закономірних звукових відповідностях.

Дуже ефективною методика зовнішньої реконструкції.

Зміст методики: встановлюючи закономірності розвитку споріднених мов за допомогою порівняльно-історичного методу, ми можемо відновити мовну картину в період, що не зафіксований амятниками писемності. «Реконструкція праязикових системи досягається шляхом зіставлення історично засвідчених родинних мовних систем і шляхом ретроспективного руху від одного мовного стану до іншого, більш раннього стану» (Гамкрелідзе).

Наприклад, якщо порівняти слово *гість* із відповідними словами інших слов'янських мов, то легко відновити праслов'янська архетип **gostь*. Зіставляючи спільнослов'янське слово з латинським *gostis* і готським *gasts*, бачимо звукові та структурні відповідності:

Латинське	host	<i>i</i>	<i>s</i>
Готське	gast	-	<i>s</i>

Праслов'янське	gost	ʋ	-
----------------	------	---	---

Відповідності ці регулярні, і можна припустити, що [g] і [h] – рефлекси одного і того ж звуку, який поєднує в собі якості [g] і [h], – [gh], тобто [g] придиховий. Голосні [o] і [a] – від індоєвропейського [o]. Короткий [i] у прасл. мові перетворився в [ь], а в готській випадав перед [s]. Отже, реконструюються індоєвропейська форма слова гость і має вид *ghostis.

Яскравим прикладом ефективності використання даної методики є відкриття Ф. де Соссюр так званих ларінгалов в індоєвропейській мові. Спираючись на дані споріднених індоєвропейських мов, вчений висловив припущення про існування в праіндоєвропейської мови звуків, які не збереглися, але дали в різних мовах різні рефлекси. Значно пізніше ці звуки були відкриті чехом Б. Грозним в розшифрованих хетських пам'ятках.

Користуючись прийомом зовнішньої реконструкції, О. Востоков виявив носовий характер юсів і звукову природу скорочених у старослов'янській мові.

Будь-яке лінгвогенетичне дослідження обов'язково враховує часовий чинник: без цього не можна побудувати надійну історію мови. У надрах лінгвогенетичних методів сформувалися методики відносної хронології глотохронології.

Методика відносної хронології дозволяє встановити, яке з двох мовних явищ передувало іншому. В історичній граматиці методика відносної хронології використовувалася для виявлення, яка з трьох палаталізацій задньозикових була першою, а яка другою або третьою. Методика відносної хронології дозволяє, наприклад, встановити, що поєднання звуків типу **an, am, en, em, on, om** існували раніше від носових голосних [a], [e], [o]. Дуже широко використовується вона і при встановленні достовірності пам'яток писемності.

Порівняно нещодавно почала застосовуватися методика глотохронології, яка допомагає відповісти на питання, з якою швидкістю відбуваються зміни в мові і наскільки постійна ця швидкість. «Глотохронологія (від грец. *glotta* 'мова', *chronos* 'час' і *logos* 'слово, вчення') – галузь порівняльно-історичного мовознавства, що займається виявленням швидкості мовних змін і визначенням на цій підставі часу поділу споріднених мов і ступеня близькості між ними.

Методика була створена в 1948-1952 рр. Автор методики американський учений М. Сводеш спочатку відібрав 250 слів, що позначають найнеобхідніші поняття, наявні в кожній мові; вони не переходять з мови в мову, не залежать від географічних, історичних та соціальних умов (це особисті й питальні займенники, деякі дієслова руху, елементарні фізіологічні функції, позначення розмірів, космічних явищ, тварин, кольору, спорідненості і т.п.), гранично стійкі і існують у всіх родинних мовами. Порівнявши споріднені мови, що мають тривалу літературно письмову

традицію, Сводеш встановив, що приблизно 20% таких слів змінюється в теченієтисячі років. Коли ж М. Сводеш уточнив вихідний список слів (його прийнято називати основним списком) і скоротив його до 100 слів, виявилось, що за тисячу років змінюється 14% цих слів. Перевірка на різноманітному матеріалі показала, що відсоток змінності лексики кожної мови приблизно однаковий.

Ці 250 слів називають іще «списками Сводеша»

Крім таблиці відома формула, за якою можна визначити найкоротший термін / t / поділу двох споріднених мов:

$$t = \log C: 2 \log R,$$

де C – частка однакових слів в основному списку, R – коефіцієнт, що характеризує ступінь збереження основного списку за інтервал часу (R = 86%).

Якщо врахувати, що у двох споріднених мов зникне по 14% слів і не обов'язково це одні й ті ж слова, то виявиться, що через тисячу років у них буде приблизно 74% загальних слів ($86\% \times 0,86$).

Виявивши кількість однакових давніх слів у будь-якій парі мов, можна практично визначити, коли ці мови почали розходитися. Якщо виявимо, що у двох споріднених мов залишилося 74% загальних слів основного списку, то робимо висновок, що ці мови почали розходитися тисячу років тому. Так, дані слов'янських мов дозволяють стверджувати, що вони розійшлися півтори тисячі років тому, тобто в V ст., що суперечить даним про час розпаду загальнослов'янської єдності, отриманим іншим шляхом. У російській та англійській мовах збігається 25 слів з основного списку, отже, вони розійшлися близько п'яти тисяч років тому.

Методика глотохронології використовувалася при вивченні «Слова о полку Ігоревім». Згідно з отриманими висновками, велика пам'ятка української культури виникла близько 760 + 60 років тому. Встановлено також, що частка збіги базової лексики південновеликоруської та північновеликоруської говірок становить 0,74, тобто прислівники існують близько 1,01 тисячоліття.

Методика глотохронології небездоганна, за що і піддається критиці. Спірними є принципи складання основного списку; ігнорується та обставина, що не у всіх слів рівні можливості збереження або зникнення; встановлено також факт «старіння» лексики мови, а це вимагає введення коефіцієнта-поправки на «старіння»; не враховуються мовні контакти, які сприяють збереженню слів; недооцінюється консервує роль літературних мов і т.п.

Відомі спроби вдосконалити методику М. Сводеша. Так, Ш. Емблтон ввела різні для різних мов коефіцієнти мінливості базового лексичного фонду та серію коефіцієнтів темпів запозичень, різної для кожної пари контактуючих мов. Удосконалена методика була перевірена на матеріалі креольської мови «ток пісін» (офіційної мови Папуа – Нової Гвінеї) і англійської мови. З'ясувалося, що обидві мови почали розходитися з 1850 (точніше з 1842 г.). За 130 років з 196 слів базового лексичного фонду розійшлися 89 слів.

С. Старостін враховує не слова, а кореневі морфеми (основи), що зберігаються в текстах певної довжини. Обчислення за уточненою методикою дають кращі наближення до дат, заснованим на історичних даних.

С. Старостін пропонує коефіцієнт 5% (а не 14% за тисячоліття). Він